

अनुवादित साहित्याचे स्वरूप

यशवंत राऊत

समन्वयक, मराठी विभाग, कर्नाटक विद्यापीठ, धारवाड.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17260174>

ABSTRACT:

प्रस्तुत लेख यशवंत राऊत यांच्या 'अनुवादित साहित्याचे स्वरूप' या लेखावर आधारित आहे, ज्यात अनुवाद या संकल्पनेची व्याप्ती आणि महत्त्व स्पष्ट केले आहे. जागतिकीकरणाच्या युगात अनुवाद कलेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. डॉ. राऊत यांच्या मते, 'अनुवाद' ही व्यापक संज्ञा असून 'भाषांतर' हा तिचाच एक प्रकार आहे. एका भाषेतील आशय व अनुभव दुसऱ्या भाषेत सकसपणे उतरवण्यासाठी अनुवादकाला मूळ आणि लक्ष्य अशा दोन्ही भाषांचे सखोल ज्ञान असणे आवश्यक आहे. या संदर्भात, लेखात वि. वा. शिरवाडकर यांच्या रूपांतरित नाटकांचा आढावा घेण्यात आला आहे. 'दूरचे दिवे' ('आयडियल हसबंड') आणि 'राजमुकुट' ('मॅकबेथ') यांसारख्या कलाकृतींमध्ये शिरवाडकरांनी पाश्चात्य कथानकांना भारतीय आचार-विचारात यशस्वीरीत्या बसवले. 'नटसम्राट' हे 'किंग लियर'वर आधारित असले तरी, शिरवाडकरांनी केलेले हे रूपांतरण मराठी रंगभूमीवरील एक अव्वल दर्जाची कलाकृती ठरले. शिरवाडकरांनी जगप्रसिद्ध नाटककारांच्या कृतींचे रूपांतर करून मराठी साहित्य समृद्ध केले आहे.

KEYWORDS:

अनुवाद, भाषांतर, वि. वा. शिरवाडकर, नटसम्राट, रूपांतरित नाटक.

माणूस कोणत्या ना कोणत्या कारणामुळे वेगवेगळ्या भाषेतील व्यक्तींच्या संपर्कात येत असतो. या संपर्कात येत असताना भाषेचे महत्त्व लक्षात येते. अनेक भाषांमधून अनेक वाङ्मय प्रकारातील साहित्य प्रकाशित होत असतात. या साहित्याचे अनुवादही होत असते.

जागतिकीकरणाच्या युगात अनुवाद या मानवी कलेला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झालेले आहे.

अनुवाद या शब्दाचा यौगिक अर्थ एखाद्याच्या मागून बोलणे असा आहे. हे बोलणे दोन्ही प्रकारचे असू शकते. एखाद्याचे बोलणे बोलून झाल्यावर प्रत्युत्तरादाखल बोलणे आणि एखाद्याच्या स्वतःच्या बोलण्याची पुनरावृत्ती करणे. या शब्दाला स्वतंत्र पारिभाषिक अर्थ प्राप्त झाला आहे. पूर्वसिद्ध मजकुराचे स्पष्टीकरण, विवरण अथवा विस्तार म्हणजे अनुवाद. दात्यांच्या (या शब्दाचा अर्थ 'दातृ' म्हणजे देणारे असा नसून 'दाते' या शब्दकोशाच्या लेखकाचा किंवा शब्दाचा असावा) शब्दकोषात त्याचे अर्थ पुन्हा-पुन्हा सांगणे, पाठ करणे, स्पष्ट करणे असे दिले आहेत. हे सर्व अर्थ 'भाषांतर' या शब्दाच्या रूढ अर्थपेक्षा खूप व्यापक आहेत. घोकंपट्टी, स्पष्टीकरण, पुनरावृत्ती, गद्यरूपांतर, टीका इत्यादी सर्व प्रकारचा समावेश होतो. यावरून अनुवाद ही संज्ञा तुलनेने खूपच व्यापक आहे, असे दिसते. या संदर्भात डॉ. यशवंत राऊत म्हणतात की, "अनुवाद ही व्यापक संज्ञा असून भाषांतर ही तिच्यात सामावणारी, तिचा एक प्रकारचा निर्देश करणारी संज्ञा आहे."¹ तेव्हा डॉ. राऊत यांचे अनुवादविषयीचे मत योग्य वाटते.

एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत अनुवाद करणे हे कार्य वाटते तितके सोपे नाही. कारण प्रत्येक भाषेला एक वेगळा परिवेश असतो. प्रत्येक भाषेत म्हणी व वाक्प्रचार असतात. यावरून अनुवादकाला ती भाषा ज्ञात असली पाहिजे. मूळ भाषा समजून तोच भाव, आशय ग्रहण करून दुसऱ्या भाषेत तो अनुवाद केला पाहिजे. तेव्हा तो सकस अनुवाद झाला आहे, असे म्हणता येते. काही वेळा असेही होण्याची शक्यता असते की, मूळ भाव बाजूला राहून जातो व वेगळाच अर्थ प्राप्त होण्याची शक्यता असते. कारण अनुवादक अर्थ जुळवण्याला महत्त्व देण्यासाठी शब्दानुवाद करतात. त्यामुळे त्या अनुवादाला वेगळाच अर्थ प्राप्त होण्याची शक्यता असते.

एका भाषेतील मजकूर, त्याचा आशय आणि अभिव्यक्तिजन्य अनुभव यासह दुसऱ्या भाषेत उतरविण्याची प्रक्रिया म्हणजे भाषांतर असे म्हणता येते. ज्या भाषेत मूळचा मजकूर असतो, तिला 'मूळ भाषा' असे म्हणतात. ज्या भाषेत मजकुराचे अनुवाद करायचा असतो तिला 'लक्ष्य भाषा' असे म्हणतात.

एरिक याकोबसने आपल्या "Translation a Traditional Craft" या ग्रंथात असे स्पष्ट म्हटले आहे, भाषांतर करणे ही रोमन लोकांनी शोधलेली कला आहे. भाषांतराच्या संकल्पनेचा विचार करणे, भाषांतरविद्येचे नियम शोधणे आणि त्यांचे शास्त्रात रूपांतर करणे यातही रोमन लोकांचा सहभाग आहे. म्हणजेच भाषांतर अथवा अनुवाद संकल्पनेच्या विकासाचा इतिहास रोमन काळापासूनच सुरू करावा लागतो.

विश्लेषण

पंधराव्या शतकात दळणवळण वाढल्यानंतर आणि पाश्चात्य देशांतील लोक जगभर फिरू लागल्यानंतर भाषांतराची गरज वाढू लागली. याच दरम्यान भाषांतरविषयक सिद्धांत करण्याचे प्रयत्न झाले. फ्रेंच मानवतावादी विचारवंत 'डोकेट' यांनी इ.स. १५४० मध्ये भाषांतराची पाच तत्वे मांडली.

1. भाषांतरकाराने मूळ अर्थ नीट समजून घ्यावा.
2. मूळ भाषेचे व लक्ष्य भाषेचे उत्तम ज्ञान भाषांतरकारापाशी असावे.
3. (मूळ लेखात ३ क्रमांक वगळलेला दिसतो. तो वगळून पुढे दुरुस्त केले आहे.)
4. भाषांतरकाराने शब्दशः भाषांतर करण्याचे टाळावे व दैनंदिन जीवनातील शब्दप्रयोग त्याने भाषांतरामध्ये जोडावेत.
5. भाषांतरकाराने शब्दांची निवड चोखंदळपणे करून योग्य तो परिणाम साधण्याच्या दृष्टीने मांडणी करावी. यामधून 'डोकेट'ने मूळ ग्रंथांचा उपयोग योग्य आकलनावर विशेष भर दिला आहे. भाषांतरकाराला केवळ मूळ भाषेचे व लक्ष्य भाषेचे ज्ञान असून चालत नाही, तर मूळ ग्रंथांचे बौद्धिक आणि भावनिक आकलन

करून घेण्याची क्षमताही त्याच्यापाशी असली पाहिजे. या ठिकाणी आपल्याला अनुवादित नाटकाचे स्वरूप पाहण्यासाठी वि. वा. शिरवाडकरांच्या काही नाटकांचा आढावा घेणार आहोत.

वि. वा. शिरवाडकर: यांनी 'दूरचे दिवे', 'दुसरा पेशवा', 'वैजयंती', 'राजमुकुट', 'कौंतेय', 'नटसम्राट', 'देवाचे घर' व 'बीज म्हणाली धरतीला' इत्यादी नाटके मराठी रंगभूमीला दिली.

'दूरचे दिवे' हे नाटक ऑस्कर वार्डल्ड यांच्या 'आयडिअल हसबंड' या नाटकावर आधारलेले आहे. 'राजमुकुट' हा शेक्सपियरच्या 'मॅकबेथ'चा अनुवाद आहे. शिरवाडकरांच्या मते, 'मॅकबेथ' हे नाटक अंधार आणि प्रकाशाच्या परिकांच्या सूत्रांचे आहे. यामधील चेटकिणी अंधाराचे प्रतिनिधित्व करतात. मॅकबेथ या पराक्रमी पुत्राला खाऊन टाकतात. त्यांची सर्व कृत्ये, कोणतीही स्त्री आदर्शपदाला पोहचू शकत नाही. हे 'दूरचे दिवे' आहेत. यांच्या प्रकाशात आपण जीवनाची वाट चालून जावी पण ते 'दूरचे दिवे' आहेत, याचा विसर होऊ देऊ नये, ही शिरवाडकरांनी मांडलेली आदर्शत्वाची कल्पना खरोखरीच आदर्श आहे. या नाटकातील सौदामिनी राजकारणाला देवळाची उपमा देते. तसेच श्रीकृष्णापासून ते गांधीपर्यंत अनेक विभूतींनी हे सिद्ध केले आहे की, जगाच्या कल्याणासाठी राजकारणाचाच आश्रय घ्यावा लागतो असा भारतीय दाखला ती देते.

तसेच सौदामिनी म्हणते, 'मी सनातनी नाही पण जन्मोजन्मी मला तुमचा लाभ व्हावा, म्हणून रोज प्रार्थना करते.' या आणि अशाच इतर मराठी उल्लेखांमुळे मूळ पाश्चात्य संस्कृतीचे रंग फिके बनत जातात व शिरवाडकर या परकीय भाषेतील नाटकाला भारतीय आचार विचारांत बसविण्यात यशस्वी होतात.

नाटकातील भाषा अतिशय भावगर्भ उमटली आहे. या संदर्भात सौदामिनी म्हणते, 'भक्तिभावाने उभारलेले माझं मंदिर का असं उद्ध्वस्त केलं?' देवीप्रमाणे मी तुमची पूजा करत होते. असे म्हणणारी सौदामिनी ही परकीय नायिकेचा अवतार आहे, असे वाटतच नाही. (आलोचना, एप्रिल १९७२) मध्ये असे मत मांडलेले आहे. अर्थातच 'ग्रीक ट्रॅजेडी' आणि 'शेक्सपियरीन ट्रॅजेडी' या दृष्टीनेच त्यांनी या नाटकाचे परीक्षण केले व ही ट्रॅजेडी नाही, असा स्पष्ट निर्वाळा दिला आहे.

‘नटसम्राट’ हे मराठी सर्वश्रेष्ठ नाटक असले तरी ‘किंग लियर’ च्या तोडीचे किंवा त्याच्या जवळपास येणारे शोकनाट्य आहे, असे म्हणता येणार नाही. या संदर्भात स्वतः शिरवाडकरच ‘राणी’ या लेखात म्हणतात, (‘हंस’, दिवाळी, १९७२) ‘जागतिक वाङ्मयातील कोणताही नवा-जुना नाटककार त्यांच्या (शेक्सपियरच्या) जवळपास येऊ शकेल, असे मला वाटत नाही.’

‘नटसम्राट’मधील अप्पाचे जीवन व स्वभावचित्रण तसे फार साधे व सरळ आहे. राजा लियरच्या तोडीचे उदात्त, भव्य व भीषण गुंतागुंतीचे व्यक्तिचित्रण ‘नटसम्राट’मध्ये नाही.

‘नटसम्राट’मधील नाटकाचा जीवनपट ‘किंग लियर’च्या मानाने फार साधा व सरळ आहे. नियतीचे भीषण तांडव, भावनांची विविधता व गुंतागुंत, काळोखमय रौद्र वातावरण याचे भीषण तांडव, भावनांची विविधता व गुंतागुंत, काळोखमय रौद्र, वातावरण यांचे भीषण दर्शन ‘किंग लियर’ या शोकनाट्यातून जेवढे प्रभावी रित्या घडते, तितक्या प्रभावी रित्या ‘नटसम्राट’मध्ये ते घडत नाही. ते भीषण नाही, असे म्हणता येते.

‘नटसम्राट’ या नाटकाची महती फार मोठी आहे. ती मराठीतील एक अब्बल दर्जाची कलाकृती आहे. म्हणूनच ज्ञानपीठसारख्या मोठ्या पुरस्काराने शिरवाडकरांना सन्मानित करण्यात आले आहे. मराठीत अनेक स्वतंत्र नाटके आहेत, पण या रूपांतरित कलाकृतीने ज्ञानपीठ पुरस्कार मिळविला आहे. यात शिरवाडकरांच्या नाट्यगुणांचे कितीही कौतुक केले तरी कमी आहे, असे म्हणता येते. शेवटी मराठी साहित्य हे पाश्चिमात्य साहित्य भंडारावर आधारित आहे. या ठिकाणी भाषांतरित नाटकांचा विचार करू.

‘दूरचे दिवे’ हे नाटक ऑस्कर वाईल्ड यांच्या ‘आयडियल हसबंड’ या नाटकावर आधारलेले आहे.

‘दूरचे दिवे’ या नाटकातील दूरच्या दिव्यांची कल्पना शिरवाडकरांची स्वतःची आहे. ही अतिशय अर्थपूर्ण व काव्यमय आहे. कोणताही पुरुष, घटना अंधाराच्या साक्षीने घडतात. त्यात शेवटी प्रकाशाचा विजय होतो.

‘वैजयंती’ हे नाटक मेट्रलिकच्या ‘मोना व्हाना’ या नाटकाचा स्वैर अनुवाद आहे. या नाटकात भावनिक संघर्षाचा उत्कट आविष्कार झालेला पाहावयास मिळतो. मेट्रलिकच्या लेखणीत संयमशीलता आहे, पण शिरवाडकरांच्या शैलीत आकर्षकता तिच्या काव्यगर्भतेत आहे. यावरून मराठीतील शोकांतिका शेक्सपियरच्या नाट्यतंत्राने झालेल्या आहेत. केवळ शेक्सपियरच नव्हे, तर ऑस्कर वाईल्ड, मॉरिस मेट्रलिक, जॉ अनुई यांसारख्या जगविख्यात नाटककारांची महत्त्वपूर्ण नाटके भाषांतरित व रूपांतरित करून शिरवाडकरांनी मराठी रंगभूमी समृद्ध करण्याचे मोठे कार्य केले आहे.

‘नटसम्राट’ हे शिरवाडकरांनी शेक्सपियरच्या ‘किंग लियर’ या नाटकाचे रूपांतरित केलेले नाटक होय. ‘किंग लियर’ ही शेक्सपियरची फार मोठी कलाकृती आहे. मानवी मनाचे रौद्र-भीषण-प्रेमळ स्वरूप, परिस्थिती व नियती यांच्या कचाट्यात सापडलेल्या व्यक्ती आणि त्यांचा विनाश पाहून आपण अस्वस्थ होतो. या नाटकातील अप्पा बेलवलकरांची व्यक्तिरेखा ‘किंग लियर’च्या व्यक्तिरेखेवरून सुचलेली आहे. नाटकाची मूळ कल्पनाच प्रामुख्याने ‘किंग लियर’मध्ये सापडते.

‘किंग लियर’ हे शोकनाट्य आहे. शेक्सपियरच्या लक्षणीय अशा शोकनाट्यांपैकी ही ‘ट्रॅजेडी’ सर्वाधिक वेदनादायी अशी आहे, कारण ती सर्वाधिक करुणाजन्य आहे. या ट्रॅजेडीत अमानुष साक्षात्काराचे दर्शन असूनही त्यातील पापाचे दर्शन पराकाष्ठेचे व भयावह आहे. या नाटकाची व्यक्ती अजस्र आहे. उदात्त कल्पनेचा त्यातील आविष्कार, कारुण्यपरिपूर्ण विनोदसृष्टी आणि मानवी भावना यांच्या व्यापारांचा अमर्याद आलोक, भावना आणि नियती यांच्यावर हुकूमत चालवणारे विश्वव्यापी संतांचे अस्पष्ट दर्शन हे सारे ‘किंग लियर’ नाटकाच्या महत्तेस कारणीभूत आहे. यातील काहीही ‘नटसम्राट’ या नाटकात प्रत्ययास येत नाही, तरी ‘नटसम्राट’ हे मराठी भाषेतील एक गुणाढ्य व श्रेष्ठ नाटक आहे. परंतु तिला ‘ट्रॅजेडी’ म्हणता येणार नाही, असा विचार श्री. माधव मनोहर यांनी या नाटकाचे ‘ट्रॅजेडी’ म्हणून चिकित्सक परीक्षण करणाऱ्या लेखात केले आहे.

संदर्भ:

1. राऊत यशवंत – साहित्य चिंतन, मंजुळ प्रकाशन, पुणे, पृ. क्र. ३४, २०१४
2. कऱ्हाडे सदा – भाषांतर, लोकवाङ्मय गृह, प्रकाशन, मुंबई, १९९२
3. पठारे रंगनाथ – जागतिकीकरण आणि देशीवाद – लोकवाङ्मय गृह, प्रकाशन, मुंबई-२००३

Funding:

This study was not funded by any grant.

Conflict of interest:

The Authors have no conflict of interest to declare that they are relevant to the content of this article.

About the License:

© The Authors 2024. The text of this article is open access and licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.